

اعجاز قرآن

درس دوازدهم

استاد : حجت الاسلام و المسلمین صادق نیا

آموزشیار : سرکار خانم حیدری

حقيقة القول بالصِّرفَة

هناك قول في وجه الإعجاز - لعلّه يخالف رأى الجمهور - هو : أنَّ الآية والمعجزة في القرآن إنّما هي لجهة صرف الناس عن معارضته ، صرفهم الله تعالى أن يأتوا بحديث مثله ، وأمسك بعزيمتهم دون القيام بمقابلته ، ولولا ذلك لاستطاعوا الإتيان بسورة مثله ، وهذا التثبيط في نفسه إعجاز خارق للعادة ، وآية دالة على صدق نبوته (صلى الله عليه وآله) .

وهذا المذهب فضلاً عن مخالفته لآراء جمهور العلماء فإنّه خطير في نفسه ، قد يُوجب طعنًا في الدين والتشنيع بمعجزة سيد المرسلين (صلى الله عليه وآله) الظاهرين أن لا آية في جوهر القرآن ولا معجزة في ذاته ، وإنّما هو لأمر خارج هو الجبر وسلب الاختيار ، وهو ينافي الاختيار الذي هو غاية التشريع والتكليف ، وغير ذلك من التوالى الفاسدة^١ .

الأمر الذي استدعى تفصيل الكلام حوله والتحقيق عن جوانبه بما يتناسب مع وضع الكتاب .

حقيقة مذهب الصرف :

الصِّرف : مصدر (صرفه) بمعنى ردّه ، والأكثر استعماله في ردّ العزيمة ، قال تعالى : (سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ)^٢ .

قال السيّد شبّر : أى عن إبطال دلالتى ، ومعناه - كما ذكره الطبرسى فى المجمع - : سَأَفْسَخُ عَزَائِمَهُمْ عَلَى إِبْطَالِ حُجْجِي بِالْقَدْحِ فيها وإمكان تكذيبها ؛ وذلك بوفرة الدلائل الواضحة والتأييد الكثير ، بما لا يدع مجالاً لتتشكيك المعاندين ولا ارتياب المرتابين ، كما يقال : فلان أخرس أعداءه عن إمكان ذمّه والطعن فيه ، بما تحلّى من أفعاله الحميدة وأخلاقه الكريمة .

^١ قال الرافعى - بشأن الآثار السيئة التى خلفها القول بالصِّرفَة - : على أنَّ القول بالصِّرفَة هو المذهب الناشئ من لدن قال بن النظام ، بصوّبه فيه قوم ويشابعه عليه آخرون ، ولولا احتجاج هذا البليغ لصحّته وقيامه عليه وتقلّده أمره لكان لنا اليوم كتب ممتعة فى بلاغة القرآن وأسلوبه وإعجازه اللغوى وما إلى ذلك ، ولكن القوم عفا الله عنهم أخرجوا أنفسهم من هذا كلّه ، وكفوها مؤونته بكلمة واحدة تعلّقوا عليها ، فكانوا فيها جميعاً كقول هذا الشاعر الظريف = الذى يقول :

كأنا والماء من حولنا قومٌ جلوس حولهم ماء

(الإعجاز : ص ١٤٦)

^٢ الأعراف : ١٤٦ .

ومنه قوله تعالى - بشأن المنافقين - : (ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهِ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ)^١ وهذا دعاء عليهم بصرف قلوبهم عن إرادة الخير ؛ لكونهم قوماً حاولوا التعمية على أنفسهم فضلاً عن الآخرين ..

وعلى ذلك فقد اختلفت الأنظار في تفسير مذهب الصرف على ما أراده أصحابه ، قال الأمير يحيى بن حمزة العلوى الزيدى (توفي سنة ٧٤٩ هـ) : واعلم أن قول أهل الصرفة يمكن أن يكون له تفسيرات ثلاثة ، لما فيه من الإجمال وكثرة الاحتمال .
التفسير الأول : أن يُريدوا بالصرفة أن الله تعالى سلب دواعيهم إلى المعارضة مع أن أسباب توفر الدواعي في حقهم حاصلة من التقريع بالعجز ، والاستئصال عن المراتب العالية والتكليف بالانقياد والخضوع ، ومخالفة الأهواء .

التفسير الثانى : أن يريدوا بالصرفة أن الله تعالى سلبهم العلوم التى لابد منها فى الإتيان بما يشاكل القرآن ويقاربه .
ثم أن سلب العلوم يمكن تنزيله على وجهين :

أحدهما أن يقال : إن تلك العلوم كانت حاصلة لهم على جهة الاستقرار لكن الله تعالى أزالها عن أفئدتهم ومحاسنها عنهم .
وثانيهما أن يقال : إن تلك العلوم ما كانت حاصلة لهم : خلا أن الله تعالى صرف دواعيهم عن تجديدها مخافة أن تحصل المعارضة .

التفسير الثالث : أن يراد بالصرفة أن الله تعالى منعهم بالإلجاء على جهة القسر عن ا المعارضة مع كونهم قادرين وسلب قواهم عن ذلك ؛ فلأجل هذا لم تحصل من جهتهم المعارضة ، وحاصل الأمر فى هذه المقالة : أنهم قادرون على إيجاد المعارضة للقرآن ، إلا أن الله تعالى منعهم بما ذكرناه ...^٢

وحاصل الفرق بين هذه التفسيرات الثلاثة ، أن الصرف على الأول : عبارة عن عدم إثارة الدواعي الباعثة على المعارضة ، كانوا مع القدرة عليها ، ووفرة الدواعي إليها ، خائرى القوى وخاملى العزائم عن القيام بها ، وهذا التثبيط من عزائمهم وصرف إراداتهم كان من لطيف صنعه تعالى ، ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون .

^١ التوبة : ١٢٧ .

^٢ الطراز : ج ٣ ، ص ٣٩١ - ٣٩٢ .

وعلى التفسير الثانى : كانوا قد أعوزتهم عمدة الوسائل المحتاج إليها فى معارضة مثل القرآن ، وهى العلوم والمعارف المشتمل عليها آياته الحكيمه ، حتى إنهم لو كانت عندهم شىء منها فقد أزيلت عنهم ومُحيت آثارها عن قلوبهم ، أو لم تكن عندهم ولكنهم صُرفوا عن تحصيلها من جديد خشية أن تقوم قائمتهم بالمعارضة .

وعلى الثالث : أن الدواعى كانت متوفرة ، والأسباب والوسائل المحتاج إليها للمعارضة كانت حاضرة لديهم ، لكنهم منَعوا عن القيام بالمعارضة منع إجماع ، وقد أمسك الله بعنان عزيبتهم قهراً عليهم رغم الأنوف .

قلت : والعقول من هذه التفاسير - نظراً لموقع أصحاب هذا الرأى من الفضيلة والكمال - هو التفسير الوسط ، لكن بمعنى أنهم افتقدوا وسائل المعارضة لقصورهم بالذات من جانب ، وشموخ موضع القرآن من جانب آخر .. ومن المحتمل القريب إرادة هذا المعنى ، حسبما جاء فى عرض كلامهم ولا سيما فى كلام الشريف المرتضى ما ينبّه عليه .

وهكذا رجّح ابن ميثم البحرانى (توفى سنة ٦٩٩ هـ) إرادة هذا المعنى من كلام السيّد ، قال : وذهب المرتضى (رحمه الله) إلى أن الله تعالى صرف العرب عن معارضته ، وهذا الصرف يُحتمل أن يكون لسلب قُدْرهم ، ويُحتمل أن يكون لسلب دواعيهم ، ويُحتمل أن يكون لسلب العلوم التى يتمكّنون بها من المعارضة ، نقل عنه أنّه اختار هذا الاحتمال الأخير^١ .

وقد تنظّر سعد الدين التفتازانى (توفى سنة ٧٩٣ هـ) فى صحّة التفاسير الثلاثة جميعاً ، قال : الصرفة إمّا بسلب قدرتهم ، أو بسلب دواعيهم ، أو بسلب العلوم التى لابدّ منها فى الإتيان بمثل القرآن ، بمعنى أنّها لم تكن حاصلةً لهم ، أو بمعنى أنّها كانت حاصلةً فأزالها الله .

قال : وهذا (الأخير الذى هو أوسط التفاسير) هو المختار عند المرتضى ، وتحقيقه أنّه كان عنده العلم بنظم القرآن والعلم بأنّه كيف يؤلّف كلام يساويه أو يدانيه ، والمعتاد أنّ مَنْ كان عنده هذان العلمان يتمكّن من الإتيان بالمثل ، إلا أنّهم كلّما حاولوا ذلك أزال الله تعالى عن قلوبهم تلك العلوم ، وفيه نظر ...^٢ .

^١ قواعد المرام : ص ١٣٢ .

^٢ شرح المقاصد : ج ٢ ، ص ١٨٤ .

قال عبد الحكيم السيالكوتي الهروي - في تعليقه على شرح المواقف بعد نقل

كلام التفتازاني هذا - : لعل وجه النظر استبعاد بعض الأقسام ، أو كون سلب القدرة عبارة عن سلب العلوم .

وعلى أي حال ، فالأجدر هو النظر في تفاصيل مقالاتهم ، ماذا يريدون ؟

صرفه (۱۲)

مقدمه :

«صرف»، واژه‌ای قرآنی، به معنای بازداشتن که با حفظ معنای لغوی اصطلاحی است، در ع لوم قرآن و کلام به «صرفه» مشهور شده است. صرفه یکی از وجوه اعجاز و بلکه نخستین وجه از اعجاز معرفی شده است. به آن معنا که اعجاز قرآن به آن دلیل است که خداوند خود مانع از هم آوردی با قرآن شده است . شاخص دارندگان این دیدگاه، نظام و سید مرتضی می‌باشند. این دیدگاه همواره مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. در این قسمت به معنای لغوی و اصطلاحی صرفه، تفسیرهای گوناگون از صرفه، تفسیرهای مختلف از معنای سلب در کلام سید مرتضی و تقریر برگزیده آقای معرفت از دیدگاه سید مرتضی اشاره خواهیم کرد.

کلیات نظریه صرفه :

دیدگاه صرفه برخلاف نظر اکثریت ، یکی از وجوه اعجاز قرآن است ، و به آن معناست که، معجزه بودن قرآن از آن روست که مردم از معارضه با قرآن منصرف شدند زیرا خدا آنه را از این که بخواهند مانند قرآن بیاورند، بازداشت . و بدون این که به این کار اقدام کنند منعشان کرد . در حقیقت این بازداشتن، خود معجزه‌ای خارق‌العاده و نشانه‌ای بر صدق ادعای نبوت پیامبر (ص) است. قطع نظر از مخالفت اکثر دانشمندان با این تفکر، در حقیقت ، نظریه صرفه، سبب طعن در دین و معجزه پیامبر شده است؛ زیرا این معجزه وابسته به ذات قرآن نیست، بلکه امری است خارج از آن و با زور و سلب اختیار از انسان به دست می‌آید، و در حقیقت با اختیار انسان که غایت شریعت و تکلیف است ، منافات دارد. این مسئله نیاز به تفصیل و پرداخت و تکمیل دارد که به آن اشاره خواهد شد.

معنای لغوی صرفه :

صرف، یا صرفه مصدر از ریشه (ص ر ف) در لغت به معنای بازگرداندن و روی گرداندن چیزی از حالتی به حالت دیگر است و بیشترین استعمالش در بازگرداندن تصمیم به کار می رود. در قرآن آمده: «سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ...»^۱. «شَبْر» درباره معنای صرف می گوید: یعنی آنها را از باطل کردن دلائل و نشانه های الهی منصرف می کنم. «طبرسی» نیز در مجمع البیان در تفسیر این آیه می گوید: «مقصود از بازداشتن متکبران این است که خداوند آنقدر از دلائل روشن و آشکار در اختیار آنها می گذارد تا فرصتی برای تشکیک معاندان و شکاکان باقی نماند.^۲ چنان که گفته اند: فلانی با کارهای خوبش، دشمنان خود را از عیب جویی، خاموش کرد.^۳ از دیگر آیات که واژه «صرف» در آن به کار رفته: «ثُمَّ أَنْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ»^۴. «صرف الله»، جمله دعایی است و این تعبیر نفرینی است بر کسانی که از کار خیر بازداشت شده اند، یعنی خدا کاری می کند تا آنها از گرایش به خیر و اراده ایمان بازداشته شوند؛ چرا که آنان گروهی هستند که برای نفهمیدن خود تلاش کردند.^۵

تفسیرهای گوناگون درباره صرفه :

قول به صرفه را می توان چنان که امیر یحیی بن حمزه علوی زیدی (د ۷۴۹) بیان کرده، به سه گونه تفسیر کرد؛
تقریر اول: مقصود از صرفه آن باشد که خداوند انگیزه کسانی را که در صدد مقابله برآیند سلب می کند. یعنی آن انگیزه ای که آنان را برای مقابله با قرآن واداشته، هنگام عمل فروکش می کند و حالت سردی و بی تفاوتی به آنان دست می دهد.

^۱ . به زودی کسانی را که در زمین به ناحق، بزرگ منشی می کنند از آیات خویش می گردانم. اعراف/۱۴۶

^۲ . مفسران عموماً آیه را به گونه دیگر تفسیر کرده اند و مقصود آیه را دفع شبهات ایراد شده مستکبرانی دانسته اند که با هدف تباه ساختن آیات بینات الهی شبهاتی القاء می کنند. ولی خداوند با عنایت خود، دلائل خود را به گونه ای روشن و مستحکم مطرح می سازد که راه هر گونه شبهه را بسته و از هر گونه تباهی جلوگیری می کند. علوم قرآنی، معرفت، ص ۳۶۵.

^۳ . با این تفسیر، نظریه صرفه را از این آیه نمی توان برداشت کرد.

^۴ . خدا دلهاشان را [از حق] بگردانید- یا برگرداند-، زیرا که آنان گروهی نافهم اند. توبه/۱۲۷

^۵ . اساساً صرفه را بدان معنا که گفته اند، سلب هرگونه امتیازی از قرآن است و اعجاز قرآن تنها از خارج و به صورت قهری تحقق می یابد . شماری از بزرگان از جمله ابو اسحاق نظام (د ۲۳۱) و شاگرد وی جاحظ (د ۲۵۵) و سید مرتضی (د ۴۳۶) و ابن سنان خفاجی (د ۴۶۶) بر این گمانند که راز اعجاز قرآن در مسئله صرفه نهفته است. بدین معنا که خداوند خود، بازدارنده کسانی است که بخواهند با قرآن مقابله کنند. گرچه ممکن است کسانی توان مقابله را داشته باشند، ولی اراده قهری خداوندی، جلوی انجام آن را از هر کس و در صدد مقابله برآید می گیرد. که از دیدگاه قائلین به صرفه، مقصود از گزند و آسیب رسانی همان مقابله و معارضة بمثل است، که موجب تباه شدن جنبه اعجاز قرآن می گردد.

تقریر دوم: خداوند امکاناتی را که برای مقابله با قرآن نیاز است، از آنان سلب می کند و این بر دو گونه است. یک: به آن صورت که امکانات (علوم و معارف و ادبیات) که در حالت عادی لازم دارند را، به هنگام اراده‌ی مقابله با قرآن، از آنان می‌ستاند و آنان را در آن هنگام خلع سلاح می کند و از دارا بودن شرایط مقابله به حالت نداری تبدیل می کند. در حقیقت یک گونه دگرگونیِ صفت درونی برایشان رخ می دهد. دو: اساساً آن امکانات در اختیار بشر قرار نگرفته تا بتوانند با قرآن مقابله کنند.

تقریر سوم: آن که جبراً و قهراً آنان را باز دارد، با آن که توانایی لازم را دارند، ولی در موقع مقابله حالت سستی و رخوت به آنان دست دهد و بدین جهت از معارضه با قرآن فرونشیند.^۱ فرق میان این تفسیر و تفسیر نخست در آن است که در آن تفسیر، انگیزه و شور و شوق آنان سلب می شود و در این تفسیر انگیزه هم چنان داغ است، ولی جرات اقدام را از دست می دهند؛ مانند کسی که جلوی او- به رغم کوشش و وجود انگیزه- قهراً گرفته شود.^۲

تقریر برگزیده آیت الله معرفت :

به نظر استاد معرفت، از میان این سه تفسیر، فقط قسمت دوم از تفسیر دوم، تا حدودی معقول به نظر می رسد و به این معناست که آنان امکان معارضه را از دست دادند، به این دلیل که از یک سو ذاتاً توان چنین کاری را نداشتند و از سوی دیگر بلندی جایگاه قرآن، آنان را از این کار بازداشت و ظاهر کلام سید مرتضی و برخی از بزرگان که بر این راه رفته اند همین است. درحقیقت تمامی امتیاز در ذات قرآن نهفته است که دیگران از مقابله با آن عاجزند، زیرا چنین امکاناتی از اختیار بشر بیرون است. معنای صرف در آیه (یونس/۳۹) به این حقیقت اشاره دارد. خداوند جایی برای شبهه و تباه ساختن آیات خود باقی نگذاشته، یعنی اساساً این گونه امکانات که کسی بتواند آیات الهی را تباه سازد، برای بشر فراهم

^۱ ابوالحسن اشعری (د ۳۳۰) چنین دیدگاهی داشته است.

^۲ البته معنای اول و سوم، و قسمت اول از معنای دوم، برخلاف ضرورت است و با تصریحات عرب آن زمان منافات دارد. زیرا اگر چنین بود بایستی عرب از دگرگونی حالت درونی خود به شگفت آید، نه آن که شگفتی خود را نسبت به ج ذابیت آوای دل انگیز و فرح بخش قرآن بروز دهد. به ویژه آن که، کسانی از قریش مانند ابوجهل و دیگران در گوش افراد قبایل عرب به هنگام ورود مسجد الحرام پنبه می گذاردند یا آنان را از نزدیک شدن و شنیدن آوای قرآن منع می کردند، خود شاهدهی است بر دلربایی قرآن و ج ذابیت روحانی آن تا سرحلّ اعجاز و عدم امکان مقابله به مثل با آن. علوم قرآنی، معرفت

نیست. همچنین در آیه (توبه/۱۲۷)، صرف قلوب را معلول عدم شایستگی درک حقایق گرفته است که خود موجب گردیده است.

دیدگاه‌های مختلف درباره معنای سلب و بازداشتن در تفسیر سید مرتضی :

ابن میثم بحرانی (د ۶۹۹) منظور سید مرتضی را از سلب، این طور بیان می کند: «سید مرتضی بر این نظر است که خدا عرب را از معارضه با قرآن بازداشت و این بازداشتن چند گونه ممکن است باشد؛ یک: توان آنها را از این کار سلب کرد. دو: آنها را از انگیزه‌هایشان بازگرداند. سه: علومی که سبب می شد بتوانند مانند قرآن را بیاورند از آنها سلب کرد. گویا سید مرتضی احتمال اخیر را برگزیده است.

«سعد الدین تفتازانی» (د ۷۹۳) بر این نظر است که هر سه تفسیر صحیح است. او می گوید: صرفه، یا به سلب قدرت است یا به سلب انگیزه و یا به سلب دانش هایی است که ناگزیر باید آنها را داشت تا بتوان مانند قرآن را آورد. این سلب دانش نیز خود به دو گونه است: یا به آن معناست که این علوم را از ابتدا هم نداشتند و گونه دوم این که، از این علوم بهره مند بودند، اما خداوند پس از نزول قرآن، این علوم را از آنها گرفت. به نظر تفتازانی، سلب دانش در معنای دوم، نظر سید مرتضی است. در تفسیر این نظر، این چنین می گوئیم: علم چگونگی نظم قرآن، و نیز علم چگونگی تالیف کلامی که بتواند با قرآن برابری کند، نزد عرب وجود داشت. - با این فرض که با داشتن این دو علم بتوان مانند قرآن را آورد- اما خداوند این علم را از آنان گرفت.

عبدالحکیم السیالکوتی الهروی در حاشیه ای که بر شرح المواقف زده است، بعد از نقل کلام تفتازانی می گوید: «سلب قدرت همان سلب علوم از آنان است.^۱»

---

^۱ . به نظر آیت الله معرفت مفهوم سلب در دیدگاه سید مرتضی این بود که خداوند علمی را که بتوان با آن به معارضه با قرآن برخاست، از آغاز به بشر نداده است؛ نه این که آن علم را داده، سپس از آنان بازپس گرفته باشد.

چکیده:

۱. اعجاز به صرفه، دیدگاهی بر خلاف نظر اکثریت دانشمندان علوم قرآنی است.
۲. صرفه از آن رو که اعجاز قرآن را به بیرون از ذات قرآن آورده، در برخی موارد، سبب طعن بر اسلام و قرآن شده است.
۳. سه تقریر صرفه عبارتند از: سلب انگیزه، سلب امکانات، (امکانات بعداً گرفته شده و یا از ابتدا داده نشده) و سلب قهری
۴. ابن میثم بحرانی مفهوم سلب را در سخن سید مرتضی، سلب دانش تفسیر کرده است.
۵. تفتازانی مفهوم سلب در سخن سید مرتضی را به معنای سلب دانش گرفته است، به آن معنا که این دانش را عرب ها داشته اند ولی از آنان گرفته شده است.
۶. آیت الله معرفت منظور سید مرتضی را از صرفه، سلب دانش به آن معنا که خداوند از ابتدا آن علم را به بشر نداده است، می داند.
۷. آیت الله معرفت تقریر خود را از کلام سید مرتضی معقول تر می داند.
۸. به نظر آیت الله معرفت از صرف در آیه (یونس/۳۲)، مفهوم صرفه به معنای بازداشتن از معارضه با قرآن برداشت نمی شود.